

**DE SPECIFICITEIT VAN HET
"VERZUILINGSPROCES" LANGS
VRIJZINNIGE ZIJDE.**

DE INBRENG VAN DE HISTORISCHE DIMENSIE

door

Els WITTE

Gewoon hoogleraar V.U.B.

INLEIDING

In navolging van de talrijke en soms indringende analyses die de Nederlandse sociologie en politieke wetenschap de laatste vijftien jaar aan het verzuilingsverschijnsel wijdden (1), ontwikkelde zich ook bij ons een studiegebied waarin het Belgische verzuild bestel onder de loep wordt genomen. V. Lorwin, A. Van Den Branden, B. De Clercq, L. Huyse, e.a. benaderen de resultaten van dit verzuilingsproces hoofdzakelijk vanuit macro-politieke hoek (2); de Leuvense godsdienstsociologen K. Dobbelaere en J. Billiet leggen daarentegen de klemtoon op de kenmerken en het functioneren van de katholieke

(1) Tot de meest geciteerde auteurs behoren : J.P. KRUYT, "Sociologische beschouwingen over zuilen en verzuiling", *Socialisme en Democratie*, XIV, 1, jan. 1957; *Verzuiling*, Zaandijk, 1959; in samenwerking met W. GODDYN, "Verzuiling en ontzuiling als sociologisch proces", in A.N.J. DEN HOLLANDER, e.a., *Drift en koers : Een halve eeuw verandering in Nederland*, Assen, 1962; "Verzuildheid in Nederland : Blijvende structuur of aflopende episode ?", in J.J. GIELEN, e.a., *Pacificatie en de zuilen*, Meppel, 1965; A. LIJPHART, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Amsterdam, 1968; J.M.G. THURLINGS, *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*, Nijmegen-Amersfoort, 1971.

(2) V.R. LORWIN, "Belgium : Religion, Class and Language in National Politics", in R.A. DAHL, *Political Oppositions in Western Democracies*, New Haven, 1966; "Verzuiling : een levensbeschouwelijke scheiding en politieke samenhang", *De Maand*, XIII, 1970; "Belgium, conflict and compromise", in K. Mc RAE, *Consociational Democracy and Political Accomodation in Segmented Societies*, Toronto, 1974; A. VAN DEN BRANDE, "Mogelijkheden van een sociologie der Belgische conflicten na de tweede wereldoorlog (1944-1961). Een verkenning van basisstructuren", *Sociologische Gids*, 1963, 1; *Ontwerp van een Macro-Sociologisch Model voor het Belgische Politieke Systeem, 1954-1968*, Gent, 1974 (onuitgegeven proefschrift); "Het Belgische sociaal-politieke systeem van de jaren '50 en '60 als kader van de Vlaamse problematiek. Een sociologisch model. Enkele grondlijnen van de periode 1968-1978", in *De Vlaamse Beweging*, 3, Hasselt, 1979 (Twintig Eeuwen Vlaanderen); L. HUYSE, *Passiviteit, Pacificatie en Verzuiling in de Belgische politiek*, Antwerpen-Utrecht, 1970; B.J. DE CLERCQ, "De evolutie van de verzuiling in Nederland en België", *Ons Erfdeel*, X, 1967, 1; *Kritiek van de verzuiling*, Lier, 1968; W. BOSMANS, "Verzuiling als constante", *De Nieuwe Maand*, XX, 1977, 1; zie ook L. HUYSE, "Vijftien Angelsaksische auteurs over politiek, verzuiling en compromisvorming in België", *Res Publica*, 1975, 3.

zuil (3). Het gaat hierbij weliswaar meestal om theoretische constructies en om werkhypothesen die nog aan de feiten dienen getoetst te worden, maar dat neemt toch niet weg dat het inzicht dat men momenteel in het katholieke verzuilingsvraagstuk heeft, uitermate schril afsteekt bij het totaal gebrek aan systematische studies over de institutionele kenmerken van de vrijzinnige bevolkingsgroep (4).

Voor zover er echter in de bestaande literatuur aandacht wordt aan geschonken, stelt men vast dat er doorgaans een vrij strikt parallelisme wordt geconstrueerd tussen de opbouw van de katholieke en de vrijzinnige structuren. Er wordt wel toegegeven dat de vrijzinnigheid een liberale en een socialistische variant telt, maar hun respectieve structuren worden toch beschouwd als dubbelvormen van het ene vrijzinnige complex (5). In deze benadering steekt de impli-

(3) K. DOBBELAERE, *Sociologische analyse van de katholiciteit*, Antwerpen, 1966; "Religious situation of catholics in Belgium", *Actes 15ème Conférence Internationale de Sociologie Religieuse, Venise, 1979*, Lille, 1979; in samenwerking met J. BILLIET, *Godsdienst in Vlaanderen, van kerks katholicisme naar sociaal-kulturele kristenheid*, Leuven, 1976; "Godsdienst in België. Een sociologische verkenning", *Gids op Maatschappelijk Gebied*, 1973, 11, 1974, 1; "Secularisatie en verzuiling in de Belgische politiek", *Res Publica*, 1978, 3; J. BILLIET, "Verzuiling, ontzuiling, verzuiling in België", *Ons Erfdeel*, XVII, 1974, 3; "Beschouwingen over het samengaan van secularisatie en verzuiling", *De Nieuwe Maand*, juli-aug. 1976; *Secularisering en verzuiling in het onderwijs. De vrije schoolkeuze als legitimatieschema en als sociaal proces*, Leuven, 1977; L. HUYSE, "Een wankel zuil? Vier studies over het georganiseerde katholicisme in Vlaanderen", *De Nieuwe Maand*, XXII, 1979, 1.

(4) Men vindt er een aantal gegevens over bij L. APOSTEL & M. BOTS, *Pluralisme en Verdraagzaamheid*, Antwerpen, 1966; "Na Twaalf Jaar: een nawoord op "Pluralisme en Verdraagzaamheid" ", in *Facetten van de Vrijzinnigheid in Vlaanderen anno 1978*, Gent, J. Vuylsteke-Fonds, 1978; "De ideologie van het vrij onderzoek in België", in F. BOENDERS, e.a., *Het Boek van België. Een controversieel portret van Cultureel België*, Hasselt, 1980; *Vijf en twintig Jaar Vrij Onderzoek*, Brussel, Studiekring Vrij Onderzoek, 1960; "Tien Jaar Humanisme", Antwerpen, z.d. (Diogenes, cahier 2); A. VERHULST, W. PREVENIER, e.a., *Facetten van de Vrijzinnigheid in Vlaanderen, op.cit.*; W. VAN DEN PANHUYZEN, "Vrijzinnigheid in Vlaanderen. Toestanden en Tendenzen in het onderwijs", *Socialistische Standpunten*, 1973, 6; H. HASQUIN e.a., *Histoire de la Laïcité*, Brussel, 1979; K. DOBBELAERE & J. BILLIET, "Morfologie van de georganiseerde godsdienstigheid en a(anti)-godsdienstigheid", in *Godsdienst in België, op.cit.*

(5) A. VAN DEN BRANDE, "Mogelijkheden van een sociologie...", p. 15; *Ontwerp van een Macro-Sociologisch Model...*, pp. 87 e.v.; L. APOSTEL & M. BOTS, *op.cit.*, p. 164; L. HUYSE, *Passiviteit...*, p. 189 e.v.

ciete stelling dat de vrijzinnigheid een algemeen bindingselement is, waaraan de andere deelelementen ondergeschikt zijn. Het is zonder meer duidelijk dat deze interpretatie uitstekend past in de sociale theorieën met betrekking tot het pluralistische samenlevingsmodel dat het bestaansrecht van verschillende deelgroepen in de maatschappij als uitgangspunt neemt (6). Door de klemtoon te leggen op het parallellisme verscherpt en legitimeert men immers deze vertikaal pluralistische visie op het Belgische bestel. Ervan bewust dat de huidige stand van het onderzoek slechts tot zeer voorlopige uitspraken aanleiding kan geven, ligt het toch in de bedoeling van dit overzicht om te breken met een benadering die de analogie tussen de katholieke en de vrijzinnige pool centraal stelt.

Aan de hand van een zij het oppervlakkige vergelijking tussen beide gemeenschappen kan namelijk worden afgeleid dat er van parallellisme geen sprake kan zijn. Alhoewel de historische factor, en meer bepaald de ontwikkeling van de zuilvorming in de 19de eeuw, zeker niet de enige zal zijn die deze fundamentele onderlinge verschillen kan helpen verklaren, zal toch worden getracht aan te tonen dat deze historische dimensie bijzonder verhelderend is.

Om elk misverstand inzake begripshantering te vermijden, volgt hier eerst een korte inhoudsafbakening van de gebruikte termen "zuil", "zuilvorming" en "verzuiling", zoals die door de sociologie worden gedefinieerd. Vertrekpunt bij de sociologische bestudering van deze verschijnselen, is de vaststelling dat verzuilde samenlevingen zijn opgebouwd uit meerdere bevolkingsgroepen met verscheiden levensbeschouwingen en gedifferentieerde cultuurpatronen. Deze tegenstellingen in ideologische en maatschappelijke opvattingen monden uit in verschillende complexen van organisaties die inwendig een relatief samenhangend geheel vormen en zich uitstrekken over alle domeinen van het leven. Ze zijn dus zowel in de pedagogische, de sociale, de culturele als de economische sfeer actief. Via al deze bindings-elementen komen de individuen terecht in een eigen "wereld", worden ze opgenomen in één zuil en door dit organisationeel sociaal controlesysteem als het ware afgeschermd van de anderen. Het resultaat is dat er verscheidene min of meer geïntegreerde bevolkingsgroepen

(6) Voor een introductie tot deze problematiek en een bondig overzicht van de desbetreffende literatuur zie o.m. hfst. 10 in A. LIJPHART, *op.cit.*, pp. 181 e.v.

ontstaan die een zeker groepscentrisme vertonen (7). Voor wat de analyse van de zuilen zelf betreft, gaat de belangstelling van de sociologen voornamelijk in drie richtingen. Op structureel niveau vestigen ze de aandacht onder meer op de graad van organisatorische verzuildheid, op het aantal verzuilde maatschappelijke sectoren, op de wijze waarop de organisaties al dan niet intern samenhangen en overkoepeld worden en op de zogenaamde vullingsgraad, dit is het aantal leden dat de zuilorganisatie telt in verhouding tot het potentiële aantal (8). Hun attitude-onderzoek spitst zich in hoofdzaak toe op de verzuilingsmentaliteit : hoe sterk identificeren de leden zich met de zuil en hoe negatief stellen ze zich op ten opzichte van de leden van de andere zuilen (9). De culturele aspecten van de zuil vormen eveneens een apart onderzoeksgebied, waarin nagegaan wordt welke specifieke gebruiken, zeden, filosofische, maatschappelijke en ethische overtuigingen men bij de zuilleden aantreft, in welke mate ze worden gerespecteerd en of ze bij niet-naleving desgevallend worden gesanctioneerd (10). Een viertal functies van de zuil worden gewoonlijk onderscheiden. De integratieve invloed die de zuilomgeving met zijn netwerk van sociale relaties op de leden uitoefent en waardoor hun contacten met niet-zuilleden in sterke mate worden beperkt, staat in het centrum van de belangstelling (11). Daarnaast wordt ook veelvuldig gewezen op het sociale proces dat de leden permanent doormaken. Het voortdurend expliciteren van het ideologische model heeft namelijk tot gevolg dat de leden zich als dusdanig gaan definiëren en zich ook met de zuil gaan identificeren. Hoe deze beeldvorming en dit doorgeven van de eigen waarden, overtuigingen, gewoonten, gedragingen en levensstijl precies gebeurt, hoort thuis in dezelfde vraagstelling (12). Door het scheppen van deze autonome en exclusieve sociale verbanden gaat er van

(7) J.P. KRUYT, "Verzuildheid in Nederland...", pp. 12-13; J.J. GIELEN, "Zuilvervorming, verzuiling, ontzuiling", in J.J. GIELEN, *Pacificatie en de zuilen...*, pp. 116-120; A. LIJPHART, *op.cit.*, p. 27; L. HUYSE, *Passiviteit...*, p. 103.

(8) J.P. KRUYT, "Verzuildheid in Nederland...", pp. 12-13; J.M.G. THURLINGS, *De wankele zuil...*, pp. 51-52.

(9) J.M.G. THURLINGS, *De wankele zuil...*, pp. 48-49; J. BILLIET, *Secularisering en verzuiling in het onderwijs...*, pp. 128-129.

(10) J. BILLIET, *op.cit.*, pp. 129-131; J.M.G. THURLINGS, *op.cit.*, pp. 48-49.

(11) J. BILLIET, "Verzuiling in België...", p. 356.

(12) J.M.G. THURLINGS, *De wankele zuil...*, p. 49.

de zuil bovendien ook een isoleringsfunctie uit. De bescherming van de leden in de beslotenheid van de eigen groep beoogt sociale segregatie en werkt als dusdanig polariserend (13). Dat de zuilen, op basis van hun economische ongelijkheid en hun numerieke verhoudingen, ook een duidelijk machtsaspect bezitten, wordt ten slotte evenmin ontkend. De relatie tussen de verzuiling enerzijds en de wijze van functioneren van het politieke bestel anderzijds, maakte zelfs het onderwerp uit van verschillende studies (14).

Voor zover de bestaande literatuur het toelaat, kan op basis van al deze theoretische aspecten nu vervolgens worden nagegaan in welke mate ze toepasbaar zijn op de naoorlogse katholieke en vrijzinnige werelden in België.

1. DE KENMERKEN VAN DE KATHOLIEKE ZUIL

Over de specificiteit van de katholieke zuil heerst er onder de sociologen en politologen een merkwaardige eensgezindheid. Wat de structuur ervan betreft, zijn ze het er over eens dat de zuil via concentrische cirkels wordt opgebouwd, waarbij de binnencirkel gevormd wordt door de primaire levensbeschouwelijke verbanden en de omringende kringen uit profaan gerichte organisaties bestaan die zich verder van het middelpunt bevinden naarmate de functie minder ideologisch gebonden is (15). In concreto betekent dit dat de kern gevormd wordt door de geestelijkheid en de kerkelijke hiërarchie. Van daaruit vertrekt de godsdienstige legitimatie, van daaruit wordt de controle op de perifere cirkels verricht. Rechtstreeks aansluitend bij deze kern bevinden zich de organisaties langswaar de kerk haar proselytisme in de samenleving uitoefent : parochies, bisdommen, opvoedende en caritatieve instellingen. Daarrond kan dan weer een kring getrokken worden van cultuuroverdragende lekenorganisaties met een sterke levensbeschouwelijke intensiteit. Jeugdverenigingen, vrouwenbonden, algemeen opvoedende standengroeperingen e.d. worden hiertoe gerekend. Verder van het middelpunt bevinden zich

(13) *Ibidem*, pp. 10-11.

(14) *Ibidem*, pp. 52-53.

(15) A. VAN DEN BRANDE, "Mogelijkheden van een sociologie...", pp. 15-17; *Ontwerp van een Macro-Sociologisch Model...*, pp. 92-93; L. HUYSE, *Passiviteit...*, p. 192; B.J. DE CLERCQ, *Kritiek van de verzuiling...*, pp. 64-71.

dan de verenigingen met activiteiten van culturele, sociale en economische aard, zoals het Davidsfonds, de A.C.W.-organisaties, de Boerenbond-verenigingen, de middenstands- en werkgeversorganisaties. Het is binnen deze laatste cirkel dat de sociaal-economische scheidingslijn zich het duidelijkst manifesteert en de afhankelijkheid ten opzichte van de confessionele kerngroep relatief het zwakst is. De hoeksteen van heel dit katholieke bouwwerk is ten slotte de partij. De hoofdfunctie van de C.V.P. bestaat er namelijk in eenheid en cohesie te brengen op politiek vlak. Of zoals J. Billiet het samenvat : "ze treedt naar voor als de politieke garantie van de institutionele constructie waarin de katholieke wereld gestalte krijgt (...) en waarbinnen de uiteenlopende belangen van de fracties langs bundeling en hiërarchisering worden omgebogen naar een consensus" (16).

Andere structurele kenmerken die men aan de katholieke zuil toekent, betreffen primo het hoog aantal maatschappelijke gebieden die er door beheerst worden (17). Men spreekt zelfs van een maximaal aantal. In de tweede plaats wordt er gewezen op de vrij hoge vullingsgraad van de zuil. Aangezien verzuiling primair een mentaliteit betekent, zijn er echter geen exacte cijfers voorhanden. Noch het lidmaatschap van de partij, de vakbond of de mutualiteit, noch de deelname aan de kerkpraktijk, noch de getrouwheid aan de kerkelijke morele normen zijn afdoende betrouwbare criteria voor het meten van de omvang van de zuil. Het seculariseringsproces dat zich na de Tweede Wereldoorlog zo krachtig doorzette, de snelle achteruitgang van de cultusbeoefening en de negatieve opstelling tegenover de morele codes van de kerk, hebben zelfs tot gevolg dat de seizoenkerkelijke en randkerkelijke het meerderheidstype is geworden waarop men het functioneren van de zuil gaat afstemmen (18). De deelname aan de verschillende katholieke structuren varieert trouwens onderling zeer sterk. Bijzonder hoge toppen scores bijvoorbeeld de syndicale en de onderwijssector. A. Van Den Brande berekende dat het participatiepercentage aan de katholieke zuilorganisaties rond 1965 gemiddeld iets beneden 50% lag (19). K. Dobbelaere constateerde sindsdien een lichte stijging, althans in de Vlaamse regio (20).

(16) L. HUYSE, *Passiviteit...*, p. 216.

(17) A. VAN DEN BRANDE, *Ontwerp van een Macro-Sociologisch Model...*, pp. 103 e.v.

(18) J. BILLIET, "Beschouwingen over het samengaan...", pp. 247-249.

(19) A. VAN DEN BRANDE, *Ontwerp van een Macro-Sociologisch Model...*, p. 89.

(20) K. DOBBELAERE, "Religious situation of catholics...", pp. 276-279.

Uit deze talrijke samenvallende lidmaatschappen, de hoge vullingsgraad en de sterke onderlinge verbondenheid van de verschillende deelorganisaties, resulteert dat het individu meestal vanaf zijn jeugd terecht komt in een bijzonder hecht netwerk van sociale relaties, waaruit hij nog moeilijk kan losgeraken. Alhoewel ook dit verschijnsel nog niet cijfermatig werd afgebakend, wordt er toch vooropgezet dat onderling huwen, onderling met elkaar omgaan, onderling hulpbetoon en zelfs onderlinge economische betrekkingen op grote schaal aanwezig zijn binnen de katholieke zuil (21).

De eigen denkwereld en het typische leefklimaat dat er in heel de zuil heerst, versterkt in hoge mate deze neiging tot onderling aaneensluiten. Een aantal interessante hypothesen werden in dit verband reeds geformuleerd. Ervan vertrekend dat de godsdienst zelf hoe langer hoe minder een integratieve functie vervult, hebben de godsdienstsociologen gewezen op het alternatief dat de "sociaal-culturele katholiciteit" kan bieden aan de gesecculariseerde katholieke (22). Binnen in de zuil heeft men ervoor gezorgd dat er een specifiek denkklimaat aanwezig is dat inspeelt op de traditionele katholieke waarden, resultaat van een eeuwenlang socialiseringsproces in een door de kerk beheerst milieu (23), met een aangepaste beeldvorming als een efficiënt zuilbeschermend wapen. Zonder dat dit ook maar ooit volgens objectieve normen bewezen is, heerst er het vooroordeel — residu van het religieus exclusivisme van het katholicisme — dat het behoren tot de zuil de leden een sociale en morele superioriteit verstrekt. De katholieke identiteit is "de betere"; het christelijke is een garantie voor een "humanere" benadering, een "liefdevoller sfeer" en een bescherming tegen het zedenloze heidense dat de fundamentele waarden van onze Westerse beschaving vernietigt (24). Aan de opbouw van dat

(21) J.M.G. THURLINGS, *De wankele zuil...*, pp. 12-13.

(22) K. DOBBELAERE & J. BILLIET, *Godsdienst in Vlaanderen, van kerks katholicisme naar sociaal-kulturele kristenheid*, Leuven, 1976; J. BILLIET, "Beschouwingen over het samengaan van secularisatie en verzuiling", *De Nieuwe Maand*, juli-aug. 1976.

(23) E. WITTE, "Déchristianisation et sécularisation en Belgique", *Histoire de la Laïcité*, pp. 149-173.

(24) J. BILLIET, "Beschouwingen over het samengaan...", pp. 250-254; J. LAUWERS, *Secularisatietheorieën : een studie over de toekomstkansen van de godsdienstsociologie*, Leuven, 1974, pp. 87-88; K. DOBBELAERE, J. LAUWERS & M. GHESQUIERE-WAELKENS, "Sécularisation et humanisation dans les institutions hospitalières chrétiennes", *Social Compass*, XX, 1973, 4.

imago wordt systematisch gewerkt, wat het numerieke succes van de katholieke zuil zou helpen verklaren. Volgens een tweede even interessante hypothese, die de vorige trouwens aanvult, ontleent het goed gestructureerd katholieke bouwwerk zijn kracht voornamelijk aan het feit dat het binnen het laat-kapitalistische stelsel een integratieve functie vervult. De zuil is erop gericht om via de standensamenwerking en de solidariteit tussen kapitaal en arbeid het heersende sociaal-economisch consensusmodel te dienen. En inderdaad, naast religieuze, personalistische en corporatistische elementen, berust de maatschappelijke ideologie op een mengsel van pluralisme, klassensolidariteit, harmonie, voorkeur voor de vrije onderneming en de vrije markteconomie en met een sterke klemtoon op het privé-initiatief (25).

Uit het conglomeraat van al deze functies en uit haar numerieke sterkte, groeide aldus een heel machtig katholiek blok, dat voortdurend in staat is de zuilstructuren als een doeltreffend politiek machtsmiddel in te schakelen. Het is immers een gemeenplaats te stellen dat de na-oorlogse politieke ontwikkeling in België aantoont dat al deze katholieke organisaties ten dienste staan van één zelfde streven naar monopolie en macht, met een eenzijdige concentratie op het eigenbelang van de zuil.

2. BESTAAT ER EEN ANALOGE VRIJZINNIGE ZUIL ?

Nogmaals : materiaal waarmee een systematische studie van het vrijzinnige blok kan plaatsvinden ontbreekt totaal. Voldoende gegevens om de "paralellistische" visie te ontkrachten zijn er daarentegen wel. Laat ons daartoe de verschillende componenten even op een rij zetten en ze met elkaar vergelijken. We constateren dan dat er langs vrijzinnige zijde geen sprake is van een concentrisch bouwwerk. De vrijmetselarij definiëren als "de gesloten en hiërarchisch geordende kern van ingewijden die stimulerend en coördinerend werkt en waarvoor het hoofdaccent op de vrijzinnige waarden ligt" (26), gaat geenszins op. Deze instelling is te complex, vervult zoveel andere functies, recruteert niet uitsluitend op vrijzinnige gronden en kan wegens haar losse structuur en haar interne gedifferentieerdheid zo wei-

(25) E. WITTE, "Déchristianisation et sécularisation...", pp. 167-168.

(26) A. VAN DEN BRANDE, "Mogelijkheden van een sociologie...", p. 17.

coördinerend optreden (27), dat de vergelijking met het kerkelijke apparaat geen hout snijdt. Die kernfunctie kan men even moeilijk toekennen aan de Unie van Vrijzinnige Verenigingen (U.V.V.), noch aan het Humanistisch Verbond (H.V.) (29). Naar alle waarschijnlijkheid groeperen deze wel hoofdzakelijk die individuen voor wie de vrijzinnige waarden de absolute voorrang hebben op alle andere maatschappijopvattingen, maar van een exclusieve recrutering op deze basis is ook daar geen sprake, terwijl er evenmin vanuit die verenigingen andere organisatorische kringen uitdeinen. Deze perifere cirkels, die de verschillende maatschappelijke sectoren omvatten, ontbreken trouwens helemaal. Men kan onmogelijk staande houden dat het officieel onderwijs met zijn wettelijk verplichte neutraliteit de vrijzinnige tegenhanger vormt van het katholieke net dat aan persoonlijkheidsvorming doet vanuit een coherente, christelijke levensbeschouwing (29). Cijfers ontbreken, maar toch kan voorlopig als zeer waarschijnlijk worden vastgesteld dat de andere cultuuroverdragende organisaties even grote onderlinge verschillen vertonen. Op sociaal-economisch vlak loopt de vergelijking helemaal mank. Dat de banden tussen bijvoorbeeld H.V. en A.B.V.V., of tussen de liberale mutualiteiten en de U.V.V. gelijkens zouden vertonen met de onderlinge samenhang tussen het A.C.W. en het kerkelijke apparaat, lijkt weinig plausibel. Wat hun "profane" activiteiten betreft zijn de vrijzinnigen integendeel over elkaar bestrijdende verenigingen verdeeld. Deze fundamentele tegenstellingen komen trouwens het duidelijkst aan de oppervlakte in de politieke sfeer. Er bestaat dan ook geen enkele specifiek vrijzinnige partij en zelfs regeringscoalities op basis van dit levensbeschouwelijk uitgangspunt zijn marginale politieke verschijnselen geworden (30).

(27) J. BARTIER, "Begique", in D. LIGOU, *Dictionnaire universel de la Franc-Maçonnerie*, Paris, 1974, pp. 130-137; "La franc-maçonnerie et les associations laïques en Belgique", *Histoire de la Laïcité*, pp. 188-200; F. DE BACKER, *De Vrijmetselarij*, Antwerpen, 1972, 32 p.; E. WITTE & F. BORNE, *Documents relatifs à la Franc-Maçonnerie belge du XIXe siècle*, Leuven-Parijs, 1973 (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, 69).

(28) A. VAN DEN BRANDE, "Mogelijkheden van een sociologie...", p. 17.

(29) J. BILLIET, *Secularisering en verzuiling in het onderwijs...*, pp. 73 e.v.

(30) L. HUYSE, *Passiviteit...*, p. 193. Men slaat er eveneens de politieke geschiedenis van België in de na-oorlogse periode op na (E. WITTE & J. CRAEY-BECKX, *Politieke geschiedenis van België sinds 1830. Spanningen in een burgerlijke democratie*, Antwerpen, 1982).

Er kunnen ook nog andere structurele verschillen gesignaleerd worden. Onnodig te beklemtonen dat er een enorme discrepantie bestaat tussen het aantal buitenkerkelijken en het ledenbestand van de humanistische verenigingen. De banden tussen beide zijn trouwens uitermate zwak, zonet onbestaande. De massa van onkerkelijken en onverschilligen wordt door de georganiseerde groep geenszins bereikt (31). Het heeft dus weinig zin om naar de vullingsgraad van deze "zuil" te informeren. Voor zover de buitenkerkelijken wel gegroepeerd zijn gedragen ze zich bovendien "als egocentrische, los van elkaar dwarrelende atomen met een uiterst geringe cohesie" (32). Een echte vrijzinnige gemeenschap werd dus kennelijk niet opgebouwd. Het aantal maatschappelijke terreinen waarop de organisaties actief zijn, is bovendien uitermate beperkt (33). Van een breed eigen ideologie en een massaal verspreid specifiek cultuurpatroon en leefklimaat die sterk integrerend werken, vindt men uiteraard evenmin veel sporen terug. De politieke machtspositie van het humanistische verenigingswezen is ten slotte in geen enkel opzicht vergelijkbaar met deze van de katholieke zuil. Invloed en pressie uitoefenen via de deelname van de eigen leden aan het organisatienetwerk gevormd rond de as van die politieke partijen die een traditioneel bepaalde antiklerikale component bezitten (de socialistische, de liberale en de communistische), is het enige middel dat de georganiseerde vrijzinnigheid ter beschikking staat. Kortom, dat het onverantwoord is om van analoge structuren te gewagen, is een werkhypothese die weliswaar nog wacht op een systematische toetsing aan meer feitenmateriaal, maar die ook al in dit stadium van het onderzoek moeilijk te falsifiëren lijkt.

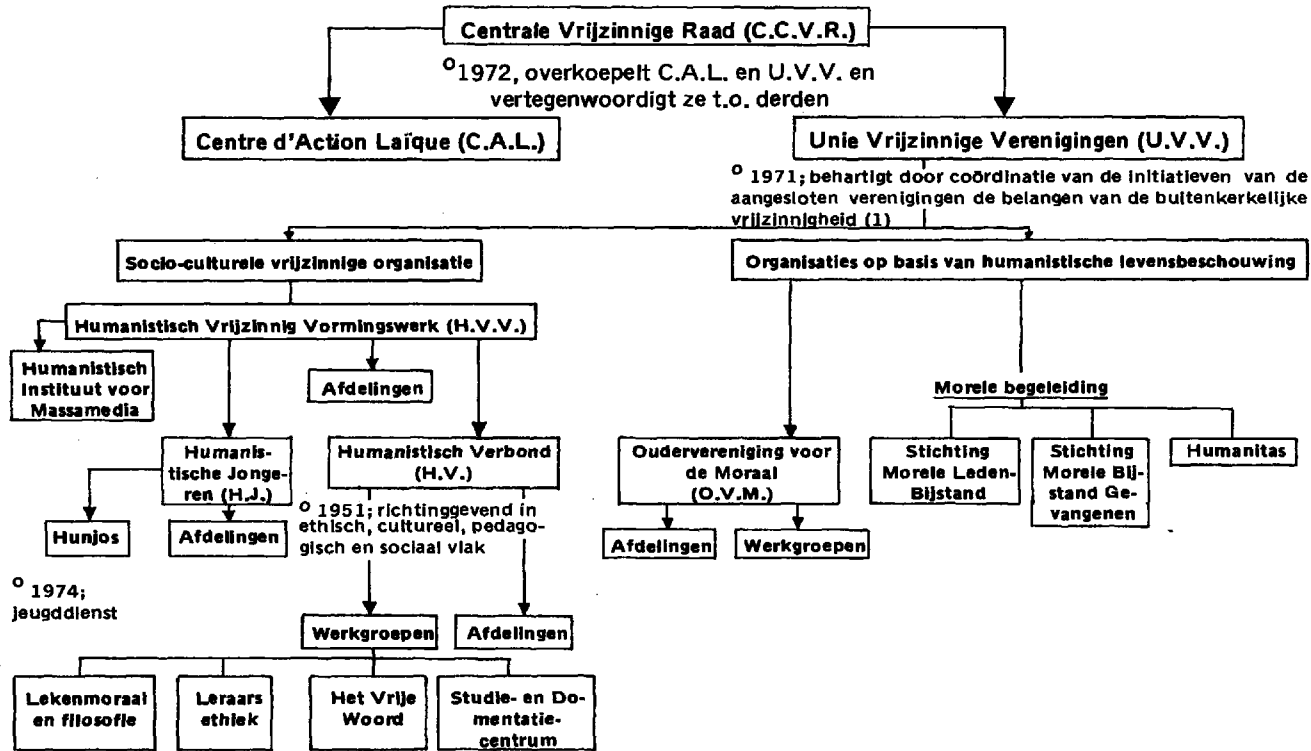
Beschouwen we de georganiseerde vrijzinnigheid en meer bepaald de Vlaamse, vanuit haar eigen specificiteit, dan blijkt deze anderzijds een aantal welbepaalde karakteristieken te bezitten. Wat de socio-professionele samenstelling van het kernledenbestand betreft, bestaat er kennelijk een vrij homogeen patroon : ze schijnen doorgaans tot de zgn. intellectuele, meestal academisch gevormde elite te behoren, bestaande uit de beoefenaars van vrije beroepen, leraars en hoogleeraars en andere actieven in de socio-culturele en culturele sectoren.

(31) A. VAN HASSEL, "Wat is Vrijzinnigheid ?", in *Tien Jaar Humanisme*, p. 81; L. APOSTEL & M. BOTS, *Pluralisme...*, p. 162.

(32) A. VAN HASSEL, *op.cit.*, p. 81.

(33) Cfr. Organigram van de Vrijzinnige Verenigingen in Vlaanderen, *infra* p. 35.

ORGANIGRAM VAN DE VRIJZINNIGE VERENIGINGEN IN VLAANDEREN

(1) Naast de verenigingen weergegeven in dit organigram, zijn ook de volgende organisaties aangesloten bij het U.V.V. : Antwerps Liberaal Verbond, Vlaamse Vereniging voor Wijsbegeerte, Oudstudenten 't Zal Wel Gaan, Comité Feest Vrijzinnige Jeugd, Studiekring Vrij Onderzoek V.U.B., Socialistische Universitaire Werkgroep, Fonds Tony Bergman, O.S.B., Vereniging Nederlands Vrijzinnig Hoger Onderwijs, Volksuniversiteit Maurits Sabbe, Willemsfonds, Vrijzinnig Laïciserend Centrum, Uitstraling V.U.B., Socialistische Universitaire Werkgroep.

Kortom, ze komen uit die sociale groep die juist onder de reële gezaghebbers bedrijvig is (34). In welke mate er sprake is van samenvallende lidmaatschappen tussen de U.V.V.-verenigingen, de Vrijmetselarij en de V.U.B. werd nog niet becijferd, maar er zijn genoeg aanduidingen om het fenomeen zelf te kunnen signaleren. Uit het organigram (35) blijkt dat de georganiseerde activiteiten voornamelijk in twee richtingen gaan. De aandacht gaat primo uit naar de uitbouw van alternatieve structuren voor onkerkelijken (feest van de vrijzinnige jeugd, "leken"-consulenten in gevangenissen, ziekenhuizen en andere sociale sectoren) en secundo naar de cultuuroverdragende functies, waarbij de klemtoon sterk op jeugdvorming ligt (O.V.M., H.J., Humjos, Leraars Ethiek). De sterke uitbreiding die de lessen moraal in het officieel onderwijs de laatste jaren kennen (36), bevestigen trouwens deze trend.

Op basis van de geschriften en programma's van de verenigingen (37) constateert men op ideologisch vlak een duidelijke doorwerking van het oude burgerlijke humanisme, met zijn geloof in de vooruitgang, in de autonome menselijke rede, in de perfectibiliteit van de mens en in de wetenschap, zijn pluralistische en consensusgerichte opstelling, zijn antidogmatisme en vooral zijn anti-klerikalisme. L. Apostel vestigde er onlangs nog de aandacht op (38) hoe er naast deze dominerende burgerlijke voorstelling van het concept "vrij onderzoek" sinds de 50-er jaren ook andere inhouden aan het begrip werden gegeven : het dynamisch scepticisme ervan kreeg de klem-

(34) L. APOSTEL, "De ideologie van het vrij onderzoek in België", p. 215.

(35) Voor de opstelling van dit organigram baseerden we ons op de onuitgegeven licentieverhandeling van D. SEVERYNS, *Hedendaags Humanisme in Vlaanderen. Onderzoek naar groei en kenmerken van de vrijzinnige verenigingsstructuur*, V.U.B., Afdeling Politieke Wetenschappen, 1976-1977 en op het organigram gepubliceerd in *Info*, uitgegeven door O.V.M., H.V.V., H.J., Humjos ter gelegenheid van de tentoonstelling "200 Jaar Vrijzinnigheid in Vlaanderen", okt. 1980.

(36) *Met de cursus moraal naar een pluralistisch Vlaanderen*, Congresbrochure O.V.M., Ronse, 5 nov. 1977, 36 p.

(37) Tot de belangrijkste behoren de tijdschriften *Het Vrije Woord* (1956 -), *De Moralist* (1955 -), *Diogenes* (1953-1958), de brochures *Tien Jaar Humanisme*, *Diogenes Cahier, 2*; *Humanistische Perspectieven*; *Standpunten* en het artikel van L. DE VUYST, "Humanisme en Vrijzinnigheid", in *Nota's Lezingencyclus Lekenconsulent*, V.U.B., 1980. Met dank aan J.-Cl. Burghelman voor de informatie die hij verstreekte.

(38) L. APOSTEL, "Na twaalf jaar : een nawoord op "Pluralisme en Verdraagzaamheid"..."; "De ideologie van het vrij onderzoek...", pp. 209-219.

toon; socialistische interpretaties kwamen aan bod; de verdedigers van de wetenschappelijke moraal deden een inbreng; er werd een existentiële en verinnerlijkte versie van gegeven en thema's ontleend aan de Frankfurter Schule en de Franse structuralisten lieten er hun invloed in gelden. Deze ideologische heterogeniteit duidt aan dat het georganiseerde humanisme inzake concrete maatschappijopvattingen elk bindingscriterium mist. Politieke en vooral partijpolitieke tegenstellingen zijn in alle vrijzinnige verenigingen zonder uitzondering aanwezig. Van de recrutering en de leiding hangt het meestal af of ze door de liberalen of de socialisten worden gedomineerd, terwijl er ook telkens institutionele evenwichtsmechanismen worden in werking gesteld die een min of meer gelijke vertegenwoordiging van de twee politieke zuilen garanderen. Empirisch onderzoek naar een typisch vrijzinnig leefklimaat en een specifieke mentaliteit werd nog niet gedaan. A. Van Hassel en L. Apostel hebben wel al gewezen op enkele mentale gevolgen die de hogervermelde sociale en ideologische kenmerken van de groep vrijzinnigen met zich meebrengt. Ze spreken dan ook van een overwegend vrijblijvende houding, een soort verlicht scepticisme, als resultaat van een sterk individualistisch gerichte anti-houding (39). Colemans hypothese die de dwarslidmaatschappen verantwoordelijk stelt voor een dergelijk vrijblijvend optreden (40), sluit hier volkomen bij aan. S. Keuleers heeft het zelfs over een negatief legitimiteitsdenken. "Met de kritiek op de geopenbaarde religie en het losrukken van haar institutionele dwang vallen wel de theoretische zekerheden weg maar niet de gewoonte om praktische overtuigingen en beslissingen op theoretische zekerheden te funderen. Ook de vrijzinnige blijft de samenleving denken vanuit een theoretische minimumconsensus, die het handelen in zijn pluralistische diversiteit dient te funderen. De consequentie is dat het er strategisch op aankomt bij de formulering van deze consensus de standpunten van de andere uit te schakelen of in de verdrukking te brengen. Er ontstaat op die manier een negatieve legitimatie : de waarheid is wat niet jouw leugen is. Een op zichzelf toegepast vrij onderzoek kan dit negatief

(39) A. VAN HASSEL, *op.cit.*, pp. 82-83; L. APOSTEL & M. BOTS, *Pluralisme...*, p. 169.

(40) "When men are cross-pressured, they characteristically take one of several alternatives : they withdraw from the controversy, they delay taking sides, they attempt to keep others to whom they are attached out of conflict, they maintain a low intensity of feeling toward either side", geciteerd in L. HUYSE, *Passiviteit...*, p. 108.

legitimiteitsdenken niet aanhouden. Het komt er dus veeleer op aan de menselijke handelingen te coördineren buiten de dwang van elke consensus om" (41).

Wegens de partijpolitieke tegenstellingen binnen in de groep constateert men ook een geringe eensgezindheid inzake politieke doelstellingen en strategie die de vrijzinnigheid dient na te streven. Deze berusten steeds op een compromis tussen de twee partijpolitieke standpunten. Eén frappant voorbeeld : de schoolstrijd die voorafging aan het Schoolpact (42). Het was toen zonder meer duidelijk dat de liberale eis tot promotie van de elite niet gedeeld werd door de socialisten en de socialistische onderwijsdoctrine op liberaal verzet stuitte. Voor het vergelijk dat door de politieke leiders van beide partijen werd verdedigd, kon de socialistische en liberale zuil-aanhang daarentegen wel massaal ingezet worden. Het is die tactiek die in gelijkaardige conflicten met de dominerende katholieke zuil meestal gevolgd wordt. Het kan dan ook niet anders of het politieke programma van de georganiseerde vrijzinnigheid is een minimum-programma. Het spitst zich enkel toe op primo de herziening van die wetgeving die op de katholieke moraal is gebaseerd en de scheiding tussen kerk en staat verhindert en secundo op de institutionele bescherming en wettelijke erkenning van het humanisme als levensbeschouwing, naast de erkende godsdiensten (43). Op het politieke vlak kan aan de georganiseerde vrijzinnigheid dus toch een zekere verzui-tingsfunctie worden toegekend. Via de opstelling als "doublure-zuil", probeert ze zich te beveiligen tegen de overheersende katholieke zuil. Het antiklerikalisme dat de socialistische en liberale werelden en vooral de leidersgroepen ervan beheerst, garandeert haar de zo noodzakelijke ruimere basis in cruciale conflictsituaties.

(41) S. KEULEERS in L. APOSTEL, "De ideologie van het vrij onderzoek...", pp. 217-218; S. KEULEERS, "Recherche Incongruité Communication : Réflexions sur les impossibilités et les duplicités de l'athéisme, du libre examen et de la franc-maçonnerie", *Bulletin de l'U.L.B. et de l'Union des Anciens Etudiants*, V, févr. 77, pp. 27-29; *idem*, ongepubliceerde tekst van voordracht.

(42) J. BILLIET, *Secularisering en verzuiling in het onderwijs...*, pp. 77-81.

(43) Zie noot 37.

3. HET HISTORISCHE VERKLARINGSMODEL : VERTIKALE INTEGRATIE TEGENOVER KLASSENTEGENSTELLING

Ter verklaring van dit totaal gebrek aan analogie tussen de katholieke zuil en de vrijzinnige wereld, werd inspiratie gezocht in de tegengestelde ontwikkeling die beide groepen sinds de 19de eeuw doormaakten. Deze blijkt namelijk zo fundamenteel geweest te zijn dat de resultaten ervan blijvend doorwerkten tot in de naoorlogse periode. De katholieke zuil ontstond langs wegen van verticale integratie : met de katholieke godsdienst en de kerk als bindingsmiddel ontwikkelde zich progressief een complex van onderling onderscheiden deelstructuren die dwars door de sociale strata heensneden. Het groeiproces van de vrijzinnige "gemeenschap" daarentegen werd van bij het begin beheerst door de klassentegenstelling en bleef er altijd door bepaald.

De zuilvorming in de 19de eeuw langs katholieke zijde kan beschouwd worden als een middel om de machtsstructuren in de samenleving te blijven beheersen, in weerwil van een zich uitbreidende secularisatie. Het ging bijgevolg steeds om een aangepaste recuperatiebedrijvigheid die de basispostulaten van het katholicisme moest veilig stellen. Vertrekkend van absolute aanspraken op de waarheid, achtte de kerk zich immers als enige gerechtigd om de levensomstandigheden van de bevolking te bepalen, desnoods dwangmatig. Tussen godsdienst, recht, moraal en openbaar gezag diende een volstreckte en onverbreekbare eenheid te bestaan. Een gelaïciseerde samenleving leidt onvermijdelijk tot dekatholisatie en moest dus bestreden worden. De laïciserende regimes van Napoleon I en Willem I brachten deze monopoliepositie, zoals men weet, zware klappen toe. Om de hegemonie over de samenleving te herstellen probeerde de Belgische kerk het daarom met de hulp van het parlementair regime. Het bondgenootschap met de liberalen leverde haar in 1830 een geprivilegieerd grondwettelijk statuut op én de mogelijkheid om via de beheersing van de politieke kanalen katholiek geïnspireerde wetten op te leggen (44). De grondwettelijke vrijheden garandeerden echter ook de expansiemogelijkheden van de niet-katholieke burgers, voorstanders van de

(44) R. AUBERT, "L'Eglise et l'Etat en Belgique au XIXe siècle", *Res Publica*, X, 1968, numéro spécial, pp. 9-31; H. HAAG, *Les origines du catholicisme libéral en Belgique (1789-1839)*, Leuven, 1950; E. LAMBERTS, *Kerk en liberalisme in het bisdom Gent (1821-1857). Bijdrage tot de studie van het liberaal-katholicisme en het ultramontanisme*, Leuven, 1972.

volledige scheiding tussen kerk en staat. Met de doorbraak van het industrieel-kapitalisme overvleugelden dezen langzamerhand de katholieke adellijke grondbezitters in het kiezerskorps. Wilde de kerk haar gevestigde positie behouden, dan diende ze dus ook de steun van deze nieuwe groep van hoogefortuneerden te verwerven. Ze vereenzelvigde zich ideologisch en sociaal met deze kapitaalkrachtige burgerij en een belangrijk deel ervan — namelijk diegenen die in de kerk de conservatieve ordehandhaafster bij uitstek zagen bij de onderdrukking van het arbeidersgevaar — bleef zich inderdaad aan haar zijde scharen. Het amalgaam dat zich tussen de adel en de hoge burgerij tegen het einde van de eeuw voltrok, zorgde overigens eveneens voor de totale identificatie tussen kapitaal en kerk. In haar strijd tegen het burgerlijke antiklerikalisme, legde het katholicisme tegelijkertijd een ongelooflijke ijver aan de dag om de lagen uit deze klasse te organiseren, te mobiliseren en in haar sfeer te behouden. De oprichting van een eigen universiteit, de organisatie van het parochiale en diocesane verenigingsleven, de stichting van een door de bisschoppen geleide burgerlijke confessionele partij en vooral de uitbouw van harde katholieke onderwijsstructuren als antwoord op de liberale onderwijs-politiek, waren concrete uitingen van de activiteit van de kerk onder deze lagen van de bevolking. Ze hadden tot rechtstreeks gevolg dat de fundamenten van de zuil alle rond 1885 gelegd waren (45).

Tijdens de laatste decennia van de eeuw zag de kerk haar machtspositie opnieuw bedreigd. De politieke emancipatie van de midden-groepen en het groeiende arbeidersverzet hadden tot de verruiming van het burgerlijke parlement geleid. In haar streven om vooral de gefortuneerden en politiek mondigen terwille te zijn, had de kerk deze voorheen politiek oninteressante groepen verwaarloosd, waardoor ze o.m. in het niet-katholieke kamp dreigden terecht te komen.

Via de uitbreiding van de zuil tot deze groepen van de bevolking werden, vanaf 1890 ongeveer, ook deze kiezers vakkundig geïntegreerd in de katholieke beweging en afgeschermd van de dekatholiserende invloeden. Op het platteland geschiedde zulks door efficiënt in te spelen op de sociale en economische noden en de mentaliteit

(45) K. VAN ISACKER, *Werkelijk en wettelijk land. De katholieke opinie tegenover de rechterzijde, 1836-1884*, Antwerpen, 1955; J. ART, *Kerkelijke structuur en pastorale werking in het bisdom Gent tussen 1830 en 1914*, Kortrijk, 1977.

van de boerenstand. Door notabelen en geestelijken geleide afdelingen van de Boerenbond bestendigden overal de band tussen de agrarische bevolkingsgroepen en de kerk. Eén van de stevigste pijlers van de zuil in Vlaanderen werd op die manier opgetrokken (46). Dat de Boerenbond in de 20ste eeuw zou uitgroeien tot een belangrijke financiële groep en zo de industrialisering van Vlaanderen mee hielp bepalen, vormde eveneens een factor in het katholieke machtsbehoud. Deze boerengilden deden bovendien dienst als veilige sluizen toen de Vlaamse landbouwbevolking versast werd naar de industrie, waar ze opgevangen werd door de ondertussen opgerichte paternalistische christelijke arbeidersbeweging, die tot doel had dit proletariaat te heroveren. In arbeiderswijken verscheen nu de sociaal geëngageerde priester ten tonele die de A.C.W.-organisaties gestalte zou gaan geven (47). Tegelijkertijd werd ook werk gemaakt van de christelijke middenstandsverenigingen. Na de invoering van het algemeen stemrecht (1919) kreeg de katholieke zuil vervolgens haar definitief beslag. Onder leiding van de clerus en overkoepeld door een katholieke standenpartij kwamen toen alle mogelijke deelstructuren tot stand, aangepast aan de sociale, economische en culturele behoeften van de verschillende bevolkingstrata. Al deze verenigingen vormden kanalen langswaar de katholieke macht bestendigd en uitgebreid werd en de deklerikaliserende tendensen met succes konden afgewend worden. Elk stratum participeerde dus aan de zuil, wat volledig kaderde in de dominerende concertatie-filosofie die de verhouding tussen kapitaal en arbeid in de naoorlogse samenleving ging bepalen. Hoger wezen we er al op hoe de zuil er ook in slaagde de secularisatiegolven op te vangen via deze verticale integratie.

Klassentegenstellingen hielden de vrijzinnige stroming daarentegen volledig verdeeld. Ze ontstond en ontwikkelde zich primair vanuit een burgerlijke verzetsbeweging tegen de machtspositie van de kerk en kreeg er in een latere fase een op de arbeidersklasse gebaseerde component bij, zonder dat de sociale scheidingslijnen ooit overbrugd werden.

(46) J. CRAEYBECKX, "De agrarische depressie van het einde der XIXde eeuw en de politieke strijd om de boeren", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, IV, 1973, pp. 191-230 en V, 1974, pp. 121-186.

(47) R. REZSOHAZY, *Origines et formation du catholicisme social en Belgique, 1842-1909*, Leuven, 1958; S.H. SCHOLL, *150 jaar katholieke arbeidersbeweging in België, 1789-1939*, Brussel, 1963-1966; P. GERIN, *Catholiques liégeois et question sociale (1833-1924)*, Brussel, 1959.

De doorbraak van het industriële kapitalisme in de 19de eeuw bracht met zich mee dat hoofdzakelijk die bevolkingsgroepen in economisch en sociaal belang toenamen voor wie de individuele, autonome en creatieve rede de leidraad was voor het handelen. De sterk doorgedreven rationalisering in de economische sector uitte zich in nieuwe organisatievormen waardoor ontplooiingskansen werden gegeven aan vrije beroepen, aan academisch gevormde kaders, aan ingenieurs en technici, binnen een pyramide met aan de top de ondernemers en beheerders die zichzelf als de drijfkracht van de vooruitgang zagen. Het denken van die gearriveerde burgerij en van hen die onmiddellijk in haar dienst stonden, geraakte bijgevolg volledig in de ban van de "kennis-is-macht"-mentaliteit. De aanpassing van de politieke structuren aan de eisen van het kapitalisme schonk bovendien bewegingsruimte aan weer andere sociale groepen die ook nauw betrokken geraakten bij de werking van een gerationaliseerde samenleving. Tegen de hegemonie van een op grondbezit steunende en statisch gestructureerde adel en kerk, werd vanzelfsprekend verzet aangetekend en vanaf het midden der eeuw slaagden de voorstanders van de gecentraliseerde, liberale lekenstaat erin het politieke leven te beheersen. Hoe langer hoe meer personen kregen dus belang bij het opbouwen van een gelaïciseerde staat. Zulks gold niet enkel voor het politieke personeel zelf, maar ook voor de zich uitbreidende groep van ambtenaren. Het centrale staatsapparaat, in handen en in dienst van de liberale burgerij vereiste immers meer dan ooit een rationele en gedifferentieerde aanpak die zich langzaam weerspiegelde in de vorming van bureaucratieën. Universiteit en middelbaar onderwijs zagen hun rol als ontwikkelingsplaatsen voor overheidspersoneel en bedienden voor bedrijfsadministraties versterkt. De nood van de burger aan onderlegde "voorlichters" werkzaam in de journalistiek of als publicist, steeg gevoelig en deed de groep van intellectuelen eveneens toenemen. In het verlengde van dit rationaliseringsproces greep er in al deze bevolkingslagen een onloochenbare ontkerkelijking plaats. Het ideaalbeeld van de geëmancipeerde burger was immers een wereld onttrokken aan de wil van bovennatuurlijke krachten en enkel overgeleverd aan de overheersing van de mens. Zijn vooruitgangsoptimisme liet weinig plaats voor die vormen van religiositeit die functioneel waren in agrarische beschavingstypes. Hij rukte zich los van de politieke autoriteit van de kerk, verwierp haar eeuwenoud gezag over denken en handelen en schiep ruimte voor een antiklerikale samenleving en een ongodsdienstig levens-

beeld. Het waren de wetenschappelijk onderlegde burgerlijke intellectuelen die logischerwijs de voorpost vormden in deze ontwikkeling en er de ideologische bouwstenen voor aandroegen. Uit deze complexe constellatie, die hier uiteraard veel te schematisch werd weergegeven (48), ontwikkelde zich een exclusief burgerlijk humanisme dat de ontplooiing van de individualiteit als doel op zich verkondigde, de maatschappij als voedingsbodem en operatieveld ten behoeve van de enkeling zag en zich afzette tegen de opvatting dat de mens aan een metafysische macht zou onderworpen zijn.

Op geheel andere gronden groeide er in de arbeidersklasse een antikerkse en ongodsdienstige beweging. De dienstbaarheid aan de burgerij impliceerde dat de kerk een uitermate conservatief standpunt innam ten aanzien van het arbeidersprobleem en zich aanvankelijk liet inschakelen om de groeiende arbeidersbeweging af te remmen. De arbeider werd diepe onderwerping aan Gods wil gepredikt en oprechte tevredenheid met zijn lot in afwachting van een hemels heil en zonder dat hij ernaar mocht streven uit zijn levensstaat te geraken. Iedere emanciperende beweging die het axioma van de burgerlijke superioriteit niet aanvaardde was verboden (49). Deze totale vereenzelviging van de kerk met de rijken had tot gevolg dat de kerkelijke infrastructuur evenmin afgestemd werd op de snel groeiende arbeidersklasse. Door dit samengaan van patroons en clerus en de onderbezetting van de kerkelijke instellingen in arbeiderswijken kon het moeilijk anders of de arbeidersmassa geraakte geheel en al vervreemd van kerk en godsdienst (50).

Het socialisme bracht de arbeiders wel een geldig alternatief. De ellende was in de tweede helft van de 19de eeuw immers te groot geworden om nog gecompenseerd te kunnen worden met een hemels hiernamaals. Het socialisme beloofde de arbeider de directe verbete-

(48) Voor de verdere uitwerking van deze problematiek verwijzen we naar "De voedingsbodem van de vrijdenkersverenigingen : de Belgische maatschappelijke situatie in de tweede helft van de 19de eeuw", hoofdstuk 1 van E. WITTE, *De Belgische vrijdenkersorganisaties (1854-1914). Ontstaan, ontwikkeling en rol.* (141 p., verscheen als een apart nummer van het *Tijdschrift voor de studie van de Verlichting*, V.U.B., 1977, nr. 2, pp. 127-286).

(49) P.F. BROECKAERT, *Predikatie en arbeidersprobleem. Onderzoek naar de sociale opvattingen van de seculiere en reguliere clerus in Vlaanderen, 1800-1914*, Mechelen, 1963.

(50) E. WITTE, "Déchristianisation et sécularisation...", pp. 161-166.

ring van zijn materieel lot en formuleerde een verlossingsgeloof voor de nabije toekomst. Deze socialistische ideologieën bevatten logischerwijs een antiklerikale en anti-godsdienstige component. Ze sloten dan ook aan bij het rationalistische ideeëngoed waaraan ze een socialistische interpretatie gaven. Zo zag het utopische socialisme in het rationalisme de motor van de sociale hervormingsbeweging, aangezien de godsdienst het inzicht in de maatschappelijke verhoudingen versluisde. Het zette van daaruit aan tot opstand tegen de godsdienst. Het anarchisme verwierp elke autoriteit, ook die van kerk en God. En met de verspreiding van het Marxisme werd de godsdienst geanalyseerd als het geestelijke onderdrukkingsmiddel waarvan het kapitalisme zich bediende om de arbeiders te exploiteren. Deze anti-religieuze stellingen werkten ook door in de sociaal-democratische variant die de Belgische arbeidersbeweging vanaf het einde van de eeuw beheerste. Uit de samenwerking die toen op het niveau van de leiding ontstond tussen het uitgesproken antiklerikaal en ongodsdienstig maar sociaal progressief liberalisme en dit reformistische socialisme, kwam de rationalistische stroming in de arbeidersbeweging versterkt te voorschijn. Maar ook deze overkoepelende contacten vermochten geenszins een echte onderlinge eenheid tot stand te brengen tussen het burgerlijke humanisme en de anti-kerkse opstelling van het socialisme (51).

De klassentegenstelling die dwars doorheen deze 19de-eeuwse vrijzinnige stroming liep, had niet enkel tot gevolg dat er fundamentele ideologische verschillen waren, maar weerspiegelde zich ook in de organisatorische structuren, in de wijze waarop het rationalistische ideeëngoed werd verspreid, in de totstandkoming van specifieke leefklimaten en mentaliteiten en in het politieke optreden.

4. DE GEDIFFERENTIEERDE WERELD VAN DE 19de-EEUWSE VRIJZINNIGHEID

Dat de 19de-eeuwse vrijzinnigheid intern door klassentegenstellingen verdeeld was, kwam het best tot uiting in haar organisatorische

(51) A.H. KITTEL, "Le rôle de l'anticléricalisme dans le développement de la gauche belge", *Socialisme*, 1962, 53.

aspecten (52). Het ideeëngoed van de Verlichting kwam aanvankelijk slechts in de burgerlijke kringen van notabelen en intellectuelen aan de oppervlakte. Het groeiend gelaïciseerd verenigings- en ontspanningswezen was in het begin van de eeuw exclusief burgerlijk. De vrijmetselarij bijvoorbeeld werd van overheidswege gestimuleerd als ontmoetingsplaats van de leidende kringen van de lekenmaatschappij. Het verzet tegen de klerikale hegemonie ging na 1830 vooral uit van een bijzonder dynamisch antiklerikaal politiek verenigingswezen waarbij echter enkel gefortuneerde cijnskiezers betrokken waren. In ditzelfde milieu recruteerde toen ook de maçonnerie. De door haar opgerichte U.L.B. voorzag in een ideologisch aangepaste opleiding voor de burgerzonen. Uit het liberale streven naar secularisatie van het officieel onderwijs resulteerde dat deze burgerij haar kinderen aan het rijksmiddelbaar onderwijs toevertrouwde. En toen rond het midden van de eeuw het rationalistisch humanisme in deze kringen succes kende, ontstond er te Brussel een homogeen burgerlijke vereniging, "La Libre Pensée" (1863), hoofdzakelijk samengesteld uit intellectuelen en negocianten. Haar activiteiten waren volkomen op deze klasse afgestemd : ze organiseerde praalzuchtige burgerlijke begrafenisserijen voor al wie in de liberale wereld enige naam had en wijdde veel aandacht aan de ideologie-overdragende functies via de verspreiding van kranten, tijdschriften, brochures en de inrichting van lezingen. Deze succesvolle, wat zelfgenoegzame vereniging bedeede zichzelf ook een nationale rol toe, bouwde onderafdelingen op in andere liberale steden en vertoonde ook centralisatieneigingen. Hetzelfde ideeëngoed raakte ondertussen ook verspreid in de reeds bestaande antiklerikale verenigingen van burgerlijke huize, zoals de U.L.B., de studentenverenigingen, de vrijmetselarij (53), andere culturele

(52) Deze paragraaf is gebaseerd op hoofdstuk 2 "Het kronologische feitenrelaas m.b.t. de evolutie van de organisaties (1854-1914), in *De Belgische Vrijdenkersorganisaties...* (cfr. noot 48).

(53) R. DESMED heeft aan het doordringen van het radikaal antiklerikaal en rationalistische ideeëngoed in de Brusselse loge "Les Amis Philanthropes" reeds enkele studies gewijd : "La Franc-Maçonnerie belge et la laïcisation de l'enseignement (1830-1914). Un exemple : la loge des "Amis Philanthropes" de Bruxelles", *Eglise et Enseignement. Actes du Colloque du Xe anniversaire de l'Institut d'Histoire du Christianisme de l'Université Libre de Bruxelles*, pp. 197-222; "L'évolution des sentiments religieux chez les Francs-maçons belges entre 1830 et 1914. L'exemple des loges bruxelloises", *Problèmes d'Histoire du Christianisme*, VII, 1976-1977, pp. 57-86; "La question des cimetières et les francs-maçons bruxellois (1861-1871)", *Problèmes d'Histoire du Christianisme*, IX, 1980, pp. 135-154.

verenigingen en de liberale partij. De schoolstrijd van 1878-1884 versterkte de nauwe band tussen de liberale burger en het staatsonderwijs. De vrijzinnige verenigingen waren met andere woorden een integrerend onderdeel van de 19de-eeuwse liberale "wereld" geworden.

Een zelfde situatie constateren we langs socialistische zijde. Vanaf het midden van de vijftiger jaren startte men in de Brusselse vroeg-socialistische milieus met de oprichting van vrijdenkersbonden. De eerste, "L'Affranchissement" (1854), was een vereniging van arbeiders, gerecrueteerd in de beroepsorganisaties van kleermakers, schoenmakers, het boek- en drukkersbedrijf en de kleine middenstand. "Les Solidaires" (1858) scheurde er van af maar werd bevolkt door leden uit dezelfde sociale laag. De oprichting van andere ouvriëristische bonden liep vervolgens volkomen parallel met de uitbouw van de afdelingen van de Eerste Internationale (1864) in het Henegouwse, Luik, Verviers, Gent en Antwerpen. Vanaf 1880 ongeveer ontstonden er in totaal een 250-tal vrijzinnige arbeidersverenigingen die overal gevestigd waren waar het socialisme zich had weten uit te bouwen, met zwaartepunten in Henegouwen, Brabant en Luik. Een paar tienduizend militante vrijdenkers waren van dan af actief in de socialistische zuil. De vrijdenkersbonden waren namelijk opgenomen in dat merkwaardige complex, waarbij partijafdelingen, coöperatieven, vakverenigingen, verzekeringskassen, jeugdverenigingen, vrouwenbonden en ontspanningsclubs alle tot één groot lichaam verenigd waren. Op hen rustte de taak het antiklerikalisme en rationalisme onder de leden van de zuil te verspreiden.

Dat pogingen om een brug te slaan tussen beide organisaties telkens mislukten of van zeer korte duur waren, was er eens te meer een bewijs van dat de sociale scheilijnen loodrecht op elkaar stonden. "L'Affranchissement" telde in de aanvangsperiode wel een paar non-conformistische advocaten, leraars, kunstenaars en bedienden onder haar leden, maar de anti-Roomse gevoelens moesten de liberale burger al erg hoog zitten wilde hij toetreden tot een voor hem sociaal en politiek compromittante arbeidersvereniging. Eén van hen vatte dit ongenoegen achteraf goed samen : "Dans un pays foncièrement bourgeois c'était là une faiblesse. L'Eglise en profitait pour soutenir que les idées anti-religieuses pouvaient bien se répandre dans l'ombre ou trouver accès dans les parties inférieures de la société, mais que tout le pays légal connu, officiel et patent, le vrai pays pour l'Eglise, lui était fidèle" (54). "La Libre Pensée" werd dus in de

(54) V. ARNOULD, *Vingt-cinquième anniversaire de la fondation de la*

allereerste plaats opgericht om de recruiteringskansen binnen de liberale burgerij niet te beperken. Vanaf 1863 ontwikkelden beide vleugels van de vrijdenkersbeweging zich dan ook volkomen apart. Hun verhouding kan zelfs gespannen genoemd worden, getuige bijvoorbeeld een uitspraak van de socialistische leider van "Les Solidaires", D. Brismée, die het had over "les libres penseurs de la bourgeoisie qui veulent l'abolition de l'exploitation par la religion et exploitent eux-mêmes leur semblable." (55)

De toenaderingspoging die er tussen 1885 en 1894 viel waar te nemen, schijnt organisatorisch succes gekend te hebben, maar het zou onjuist zijn ze als erg diepgaand en duurzaam voor te stellen. Ze ontleende haar totstandkoming overigens volledig aan de politieke constellatie. De burgerlijke "Libre Pensée" verkeerde toen in een neergaande fase vermits het antiklerikaal liberalisme niet meer aan de macht was en de arbeidersstrijd het politieke toneel beheerste. De sociaal progressieve burgerlijke vrijdenkers waren de enigen die de wind in de zeilen kregen en zich gingen toeleggen op de verspreiding van het progressief liberale rationalisme onder de arbeiderslagen die stemrecht opeisten. De reformistische tendens die zich ondertussen van de socialistische beweging had meester gemaakt, deed ook vanuit die hoek samenwerkingspogingen ontstaan. Het antiklerikalisme en rationalisme waarop beide bewegingen gebaseerd waren en de gezamenlijke strijd voor de uitbreiding van het stemrecht versoepelde in hoge mate de verhoudingen. Intellectuele leiders als C. De Paepe en andere brugfiguren speelden bovendien een doorslaggevende rol in dit naar elkaar toegroeien van de beide vleugels. Het resultaat was dat de respectieve bestuursleden deel gingen uitmaken van overkoepelende nationale structuren, dat zowel liberale als socialistische vrijdenkersbonden erbij aansloten, dat ze samen opstapten in antiklerikale manifestaties en in betogingen voor stemrechtuitbreiding en dat dezelfde sprekers de leden van beide organisaties kwamen onderhouden. Daaruit echter de conclusie trekken dat zich ook aan de basis een reële toenadering voltrok, zou totaal verkeerd zijn. De afdelingen bleven

Libre Pensée à Bruxelles. Rapport présenté en séance solennelle du 22 avril 1888, p. 6.

(55) "Les Solidaires. Verslag van de vergadering van 6 okt. 1873", in H. WOUTERS, *Documenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging ten tijde van de Ie Internationale (1866-1888)*, Deel I, Leuven-Parijs, 1970, p. 598.

integendeel hun eigen leven leiden. Na de verkiezingen van 1894 die de doorbraak van de B.W.P. inluiden en de liberalen tot een derde-rangspartij herleidden, werden de verhoudingen trouwens opnieuw sterk gepolariseerd en gingen beide vleugels weer geheel hun eigen weg, zonder dat er nog veel intense structurele contacten te bespeuren vielen.

Wegens de totaal uiteenlopende interpretaties die aan de begrippen humanisme en rationalisme gegeven werden, was de diversiteit ook op ideologisch vlak sterk waarneembaar (56). In de burgerlijke kringen vormde het ideeëngoed van de Verlichting het referentiekader bij uitstek. De evolutie- en transformatiegedachten (Büchner, Häckel) kenden een vrij grote populariteit, evenals trouwens de stellingen van de bijbelcritici. De opvatting dat de godsdienst een bedreiging vormde voor de ontplooiing en de vooruitgang van de burger in de maatschappij, stond centraal. Veel aandacht werd dan ook besteed aan de systematische afbraak van de bouwstenen van het katholicisme (de bovennatuurlijke godsopenbaring, het scheppingsverhaal, de dogma's, etc.). Het Deïsme nam er de plaats in van het katholicisme : samen met het vrijzinnige protestantisme en het agnosticisme behoorde het er tot de dominerende levensbeschouwingen. Het atheïsme daarentegen kende er relatief weinig aanhangers. In de socialistische vrijdenkersbonden daarentegen werd het geloof veeleer in diskrediet gebracht door de stellingen van de utopisten, van Proudhon en Feuerbach en door de godsdienstkritiek van Marx, een ideeëngoed dat in de burgerlijke "Libre Pensée" nooit aan bod kwam. De klemtoon viel er ook veel meer op het materialistische atheïsme. Iemand als C. De Paepe bijvoorbeeld wist het er van een blijvende invloed te verzekeren. Het rationalisme lag er trouwens ook veel meer ingebed in een gevoelsmatige, "proletarische" ideologie, doordrongen van het ethische postulaat van het Marxisme.

De eigen identiteit van de bonden werd ook benadrukt door het zeer verschillende ideologische klimaat dat er heerste. Een vulgariserende maar academisch gevormde intelligentsia, waaronder opmerkelijk weinig professionele filosofen te vinden waren, was in de liberale bonden bedrijvig voor een publiek van ontwikkelde middel-

(56) Voor een uitvoeriger uiteenzetting verwijzen we naar hoofdstuk 3 "De Vrijdenkersbonden : vulgarisators van het triomfante nieuwe kennen", in *De Belgische vrijdenkersorganisaties...* (cfr. noot 48).

grote burgers. Deze ideologieoverdracht gebeurde meestal aan de hand van derderangsfilosofen : de echte grondleggers van het positivisme, het evolutionisme en de bijbelkritiek (Comte, Darwin, Renan, Stuart Mill, Spencer) waren er weinig bekend. De kennisoverdracht geschiedde logischerwijs ook volgens typisch burgerlijke geplogenheden : tijdens discussieavonden, conférences, in gesloten debateclubs en via vulgariserende literatuur. Er werd een academische vormelijkheid in acht genomen en een dito taal gehanteerd met verwijzingen naar cultuurinhouden die gemeengoed waren in burgerlijke ontwikkelde kringen. In de "Libre Pensée" en aanverwante verenigingen heerste er m.a.w. een ideologisch klimaat dat hoofdzakelijk gekenmerkt werd door residu's van het klassiek-humanistische beschavingstype en door een historisch-literair cultuurpatroon, vermengd met de ge vulgariseerde resultaten van de exacte wetenschappen. In de arbeidersbonden daarentegen trof men een heel andere ideologische sfeer aan. Het doorgeven van de kennis had er veel minder frequent plaats en was in allereerste instantie een onderdeel van de socialistische opvoeding en volksverheffing. De lezingen werden 's zondags georganiseerd in een ontspannen sfeer en kaderden meestal in een socialistische plechtigheid (verjaring, lokaal- of vlaginhuldiging). "De werklieden tot denkende strijders vormen" (57), was het hoofddoel van deze kaderopleiding, die vanzelfsprekend sterk populariserend was. "La simplification, la vulgarisation, la mise à la portée de tous" (58), dienden de richtlijnen te zijn van alle sprekers. Indicatief voor het specifieke ideologische klimaat dat er in de socialistische vrijdenkersbonden heerste waren dan ook de zeer eenvoudige uiteenzettingen, het gering abstraherend karakter van de inhoud, de weergave van de principes in feuilleton- en romanvorm, in goedkope volksuitgaven, volksalmanakken en pamfletten, en de zeer concrete, bevattelijke en beknopte exposés met een soms goedkope humoristische inslag. Al deze geschriften werden echter gedomineerd door de leidende gedachte dat de intellectuele emancipatie van de arbeiders onafscheidelijk verbonden was met de sociale bevrijdingsstrijd. In sommige bonden (Gent en Antwerpen bijvoorbeeld) werd de bevrijding van de geest trouwens ook afhankelijk gesteld van de economische strijd.

(57) Ibidem, p. 163.

(58) F. Terwagne in *La Raïson*, 20 juli 1897, p. 1, k. 3.

Of er werkelijk sprake is geweest van toenadering op ideologisch vlak tijdens de periode 1880-1894 valt heel moeilijk te meten, maar toch moet er gewezen worden op de doorstroming van het progressief liberale ideeëngoed die ook toen via de socialistische bonden plaats had. Aan de vrijdenkersbeweging werd een klasseverzoenende opdracht gegeven. In de klassenstrijd moest een verstikkend dogma gezien worden dat diende neergehaald te worden. Het consensus-model moest integendeel verspreid worden dat de verdediging van de individuele rechten en privébelangen van de burger en het principe van de vrije concurrentie moest verzoenen met de staatstussenkomst in de sociale sector en met de langzame integratie van de arbeiders in een verruimde burgerlijke democratie. Door de democratische spreiding van de rationalistische kennis te realiseren konden de bonden meehelpen aan het wegwerken van de sociale inferioriteit van de arbeidersklasse die zijn opname in het burgerlijke bestel verhinderde. Dat er in de partijleiding en onder de leden van de zgn. arbeiders-aristocratie en de socialistische zuilbureaucratie, een groep vrijdenkers werd gevonden die bijzonder gevoelig waren voor de sociale compensaties die het burgerlijke intellectualisme en ontwikkeld-zijn in die periode boden, staat vast. Maar of dit ideeëngoed ook de basis bereikte en in ruime kringen verspreid geraakte, is echter veel minder waarschijnlijk.

Deze samenwerkingsperiode liet ook tijdelijk haar sporen na in de cultuurpatronen en het specifieke leefklimaat van de twee organisaties (59). De minderheidsgroep in de arbeidersklasse die bereid bleek zich mentaal los te maken van zijn klassegenoten, scheen namelijk eveneens vatbaar te zijn voor de kleinburgerlijke moraal en levenswijze van de progressief-liberale vrijdenkers. Het intellectualisme werd ook in de socialistische bonden door sommigen als hoogste ideaal en als criterium voor een moreel hoogstaand gedrag afgeschilderd. De kleinburgerlijke pretenties kwamen bovendien tot uiting in de overname van bepaalde vervangingsrituelen. Het "deftig" karakter dat de niet-kerkelijke begrafenissen in sommige arbeidersfamilies toen verkreeg, bewees dit. De betekenis die men aan de "sociale communie" gaf, wees dezelfde richting aan. De progressieve liberalen

(59) Gebaseerd op hoofdstuk 4 : "De rationalistische verenigingen en de introductie van vrijdenkersceremonieën en een eigen normenstelsel", in *De Belgische vrijdenkersorganisaties...*(cfr. noot 48).

zagen in dit "feest van de jeugd" voornamelijk een cultuuroverdragend ritueel — er waren ook moraallessen aan verbonden — langswaar ze hun maatschappijmodel in de arbeidersklasse konden propageren. Maar het sprak vanzelf dat deze plechtigheden, zoals ze toen gevierd werden, afkomstig waren uit de burgerlijke sfeer van de "Libre Pensée". In het complex van liberale groepseigen cultuurtrekken, hadden deze vervangingsrituelen namelijk een bijzondere plaats weten te veroveren. In een eerste fase had er zich een hoofdzakelijk antiklerikale habitus ontwikkeld, die echter nog niet begeleid werd door een anti- of a-kerkse gewoonte. De strijd tegen de sociale druk die van een door de kerk beheerste samenleving uitging, had in een tweede fase een verenigingswezen tot stand gebracht dat tot doel had dit geïsoleerd blootstaan aan de katholieke druk op te vangen en af te wentelen. Voor het praktiseren zonder geloofsinhoud werd in een volgende fase een geldig alternatief geboden. Men vertrok van de redenering dat de kerk in haar ritus naar aloude, oermenselijke, ceremoniebehoevende tradities verwees en inspeelde op de behoefte aan burgerlijk vertoon. Aan de vrijzinnige burger moesten ter compensatie analoge plechtigheden aangeboden worden. De burgerlijke begraafnissen die de "Libre Pensée" organiseerde, waren dan ook luisterrijke ceremonies aangepast aan de sociale status en de rijkdom van de overledene. Andere rituelen, waarbij de analogie met de kerkelijke ceremonies soms opvallende vormen aannam, werden eveneens geïntroduceerd en voorzien van een rationalistische inhoud. Nieuwe en duurzame gedragspatronen groeiden zo uit tot een habitus, eigen aan de liberale families die lid waren van kernorganisaties zoals de vrijdenkersverenigingen, de vrijmetselarij of tot het U.L.B.- of liberaal stedelijk onderwijs-milieu behoorden.

Afgezien van de minderheidsgroep waarvan zoëven sprake was, heerste er in de socialistische bonden een heel ander cultureel leefklimaat. Alles wijst erop dat het volkomen beheerst werd door een volkomen opging in de socialistische zuilmentaliteit en een eigen identiteit zelfs moeilijk te onderscheiden viel. De vrijdenkersbonden waren één van de vele arbeidersverenigingen langswaar de zuil de behoeften van de arbeiders bevredigde, het groepsgevoel onderhield en het klassegevoel stimuleerde. Van oudsher vergaderden de leden in dezelfde volkslokalen als de andere zuilorganisaties, de feesten die ze inrichtten waren in de eerste plaats socialistische manifestaties, terwijl later de nauwe banden met de B.W.P. ook in de organisatorische structuur tot uiting kwamen. Samenvallende lidmaatschappen

werden soms verplicht gesteld en de bonden participeerden op een geïnstitutionaliseerde wijze aan het partijleven (60). De rituelen die er gevolgd werden hadden alle een socialistische inhoud (61). De burgerlijke begrafeningen die "L'Affranchissement" inrichtte, hadden aanvankelijk een eigen anti-kerkelijk karakter : ze waren daden van verzet tegen de sociale ongelijkheid die de katholieke kerk tot in de dood bestendigde. Later dienden ze de propagandadoeleinden van de arbeidersbeweging : met de rode vlag als lijkwade waren ze in hoofdzaak socialistische manifestaties. Dat de andere vrijdenkersrituelen, zoals de doop, het feest van de jeugd en de dodenherdenking minder massaal ingeburgerd geraakten, had ook iets te maken met het verzet dat er vanuit anarchistische en marxistische hoek rees tegen het substitutiekarakter en het dogmatisme van de nieuwe cultus die in strijd werd geacht met de socialistische principes. In heel de zuil heerste er daarentegen wel een anti-klerikale en kerk-onverschillige houding. Noch de kerkpraktijk, noch de morele voorschriften van de kerk werden er nagekomen. De sociale barrières die de geestelijkheid tussen haar en de arbeidersklasse had opgeworpen, hadden in de arbeiderswijken een coherente habitus doen ontstaan waaraan de kerk geenszins te pas kwam (62).

De vergelijking tussen de burgerlijke en ouvriëristische bonden laat ten slotte ook een fundamenteel onderscheid zien voor wat de verhouding tot de respectieve politieke partijen betreft (63). Bij de liberale verenigingen bestond er een ver doorgedreven parallellisme inzake politieke doelstellingen. Het secularisatiemodel stond er in al de organisaties centraal en de totale scheiding tussen kerk en staat was het einddoel waarover geen discussie bestond. De recrutering in burgerlijke en kiesgerechtigde lagen had tot rechtstreeks gevolg dat de vrijzinnige en maçonnieke verenigingen ook numeriek een belangrijk electoraal gewicht in de schaal wierpen en als efficiënte drukkingsgroepen konden optreden. De "Libre Pensée"-verenigingen bewerkten de liberale partij duidelijk in radicaal antiklerikale zin : ze lagen meermaals aan de basis van het wetgevend werk (in onderwijs-

(60) *Ibidem*, p. 193.

(61) Cfr. noot 59.

(62) E. WITTE, "Déchristianisation et sécularisation...", pp. 161-166.

(63) De weerslag van het onderzoek hiernaar vindt men uitvoeriger toege-licht in hoofdstuk 5 "De vrijdenkersbonden als politieke drukkingsgroepen" van het in noot 48 vermelde werk.

materies, de kerkhovenkwestie, e.d.), oefenden een geslaagde druk uit op de verschillende delibererende lichamen en sommige leden namen als raads- of parlamentsleden direct deel aan de besluitvorming. Hoogtepunten van hun macht bereikten ze vanzelfsprekend in die lange periode (1858-1884) dat de liberalen haast onafgebroken in de regering zaten. In periodes van klerikaal overwicht hielden ze de antiklerikale fakkel brandend in het liberale kamp door protestacties in het parlement, massale antiklerikale manifestaties, petitie-acties, etc. De band tussen de vrijzinnige en de liberale politieke structuren was tijdens het censusregime dus wel erg nauw.

De klemtonen lagen heel anders bij de socialisten. De totstandkoming van een op collectivistische grondslag gevestigde socialistische samenleving had er de prioriteit. Daaruit zou zich een gesecculariseerde maatschappij ontwikkelen waarin de rol van de kerk tot een minimum herleid kon worden. Ongodsdienstigheid werd echter niet door alle partijleden als een essentieel onderdeel van het politieke programma beschouwd. De impact van de vrijdenkersbonden op deze massapartij gebeurde dan ook hoofdzakelijk langs twee invalswegen : via organisatorische steun en via de partijleiding. In de aanvangsperiode toen het socialisme gerechterlijk vervolgd werd, gaven de vrijdenkersbonden niet alleen de impuls tot politieke activiteiten maar ze deden ook dienst als verenigingen waarop de militanten in slechte tijden konden terugvallen. Ze leverden de socialistische partij bovendien heel wat actieve leden en leidersfiguren en vormden, zoals we eerder al zagen, stevige steunpilaren bij de uitbouw van de socialistische zuil. Het is bekend dat de vrijdenkers die leidende posities veroverden in de partij, ideologisch veel affiniteit vertoonden met de radicale liberalen. Zij zorgden er dan ook voor dat de eis tot scheiding van kerk en staat een constante bleef in de B.W.P.-programma's en er een ver doorgedreven identificatie bestond tussen rationalisme en socialisme. Niet zonder oppositie echter. De vrees dat een al te strijdv aardige anti-godsdienstige opstelling de B.W.P. electoraal sterk zou beperken in haar doorbraak, zeker in Vlaanderen, zette er de partij toe aan de antiklerikale aspecten op de achtergrond te plaatsen. Naarmate de steun van de antiklerikale progressieve burgerij niet langer meer nodig noch nuttig bleek in de strijd voor de politieke emancipatie van de arbeiders, verloor ook de vrijdenkersbeweging in de B.W.P. aan invloed. De officiële uitdrijving van de bonden uit de partij in 1913 symboliseerde het einde van de voorheen geslaagde pogingen van de vrijzinnige leiders om antiklerikalisme en socialisme te vereen-

zelvigen, zij het dat het politieke actieterrein steeds hoofdzakelijk in het socio-economische vlak had gelegen.

SLOTBESCHOUWING : EEN HYPOTHESE

Uit wat vooraf gaat kan dus zonder twijfel geconcludeerd worden dat de klassentegenstelling de verschillende vrijzinnige werelden in de 19de eeuw scherp verdeeld heeft gehouden. Maar uit deze specifieke ontwikkeling zouden we tot slot ook een hypothese willen distilleren die de eigenheid van de hedendaagse georganiseerde vrijzinnigheid eventueel kan helpen verklaren. Het sleutelconcept waar we willen van vertrekken is de permanente aanwezigheid in de samenleving, sinds de 19de eeuw, van een intellectuele elite die weliswaar de kaderfuncties in de administratie, het onderwijs en de culturele sectoren waarneemt, maar die door de economische en politieke elite verdrongen werd uit de topplaatsen, binnen de gezagsstructuur weinig reële macht bezit, door de neerwaartse nivellering progressief gedgegradeerd werd tot de bovenlaag van de middenklasse en naar compensatiemiddelen zoekt om zich desondanks als elite te laten gelden.

Tot de eeuwwisseling hadden ze daar kennelijk weinig moeite mee. Zo lijdt het geen twijfel dat ze erin geslaagd zijn om via de vrijzinnige liberale verenigingen een plaats te veroveren binnen het liberale establishment. In de socialistische wereld kwamen ze aan hun trekken als leidersfiguren, terwijl de auto-didactische intelligentsia enige manoeuvreerruimte had in de lagen van de arbeidersaristocratie van de sociaal-democratische structuren. De vrijdenkersbonden fungeerden er als sluizen langswaar de invloed van de intellectuelen versast werd. Hun impact bereikte een zeldzaam hoogtepunt tegen het einde van de eeuw toen de bonden hefbomen werden bij het uitbouwen en in praktijk brengen van het reformisme en oefenterreinen werden voor de klasseverzoening en de politieke compromisstrategie tussen liberalen en socialisten.

Even vóór de eerste wereldoorlog werd hun sociale en politieke positie echter sterk ondergraven. Zonder dat evenwel de anti-kerkse opstelling uit de liberale wereld verdween, verloor de "Libre Pensée" toch haar dynamiek. Het voor haar gunstige census-regime had immers afgedaan; het liberaal progressisme en radicaal antiklerikalisme werd stilaan vervangen door een centrum-strategie; en van door liberalen gedomineerde regeringen was helemaal geen sprake meer. In de

socialistische zuil was het strijdend antiklerikalisme eveneens in diskrediet geraakt. De secularisatietendens die in de vooroorlogse periode in alle sectoren van de samenleving inzette, onttroonde de vrijdenkersbonden bovendien als hoofdkatalysatoren van deze beweging. Kortom dat er indicatoren van een neergaande fase te bemerken waren en de vrijdenkers politiek dakloos geworden waren, was zonder meer duidelijk.

Weinig is tot op heden nog bekend over de organisatorische ontwikkeling van de vrijzinnigheid in het interbellum. Het diep ingewortelde antiklerikalisme schijnt zich echter wel gehandhaafd te hebben in de liberale, de socialistische en in de afgescheurde communistische werelden, maar aan de lethargie waarin de vrijdenkersbewegingen van vóór de wereldoorlog verzeild waren geraakt, kwam kennelijk geen einde. De integratie van de arbeidersbeweging in het burgerlijke bestel en de economische en sociale crises die toen losbraken, waren niet van aard om het conflict tussen klerikalisme en antiklerikalisme permanent te stimuleren. De politieke prioriteiten lagen elders. Enkel in de strijd tegen het opkomende fascisme, met zijn aanvallen op de democratie en zijn racisme, vonden liberale en socialistische vrijdenkers elkaar weer. De Tweede Wereldoorlog ontnam echter aan deze hernieuwde ontmoeting elke organisatiekans (64).

Werden al in de oorlogsperiode, in het kader van het verzet tegen de bezetter, de kiemen gelegd voor de organisatorische bedrijvigheid die de vrijzinnige intellectuele kaders en middenklassers rond 1950 aan de dag gingen leggen (65) ? Het zou alleszins één van de factoren kunnen zijn die de oprichting van het Humanistisch Verbond en de Union Rationaliste helpen verklaren. De naoorlogse democratisering van het onderwijs, van de culturele en sociale sectoren die een aanzienlijke aangroei van de groep met zich meebracht en het feit dat de katholieke zuil ondertussen tot volle wasdom was gekomen — wat zich o.m. had geuit in de koningskwestie en de schoolpolitiek van de homogeen katholieke regering, — vormden naar alle waarschijnlijkheid wel de hoofdfactoren die aan de basis liggen van de hedendaagse georganiseerde vrijzinnigheid in België. Dat de wortels ervan echter in de 19de eeuw liggen, hopen we in dit overzicht te hebben aangetoond.

(64) J. BARTIER, "La franc-maçonnerie et les associations laïques...", pp. 183-185, 193-199.

(65) R. HAMAIDE, "L'affirmation de la laïcité en Belgique", *Histoire de la laïcité...*, pp. 257-273.

Els WITTE

**THE SPECIFICITY OF PILLARIZATION ON THE MODERNIST SIDE
THE CONTRIBUTION OF THE HISTORICAL DIMENSION**

by

E. WITTE

SUMMARY

In the literature on Belgian pillarization a parallelism is usually drawn between the catholic pillar and the anti-catholic world.

This article is an attempt at demonstrating that this comparison does not go on all fours. The catholic pillar has been built up concentrically with the ecclesiastical hierarchy as its centre, consists of a tight network of organizations and, on the philosophical plane, is characterized by a strong ideological unity. The followers are extremely numerous. On the modernist side none of these properties is to be found. Neither in the way of organizations nor ideologically is there any unity; the humanistic associations are quite restricted in their recruitment and are dominated by political and especially party-political contrasts.

The historical growing-process offers a relevant explanation of these mutual differences. Indeed, the catholic pillar came about through vertical integration : with the catholic faith and the church as uniting elements there was a progressive development of several subdivisions which recruited in all social strata. Large landowners, upper middle class, lower middle class, farmers and labourers were enrolled in the course of the 19th and 20th centuries in the pillar which came to be used as a means of political power.

The development of the modernist "community" on the other hand was determined from the start by the class-struggle and this situation has always remained unchanged. Primarily it came into being and was developed from a middle-class liberal resistance-movement against the position of power of the church, and in a later stage another component — based on the working-class and socialism — was added to it, yet, without ever crossing the social barriers.

This growing-process had an obvious impact on the action of the independent associations and resulted in fundamental ideological differences and a different attitude towards parties and party-policies. This condition prevents the modernist world from acting as one strong political bloc, except in acute situations of conflict.

LA SPECIFICITE DU PROCESSUS DE "PILARISATION"
DU COTE LAIQUE.

L'APPORT DE LA DIMENSION HISTORIQUE

par

Els WITTE

RESUME

En Belgique, la littérature relative au phénomène de "pilarisation" trace le plus souvent un parallèle entre le "pilier" catholique et le monde anti-catholique. L'article tente de démontrer que cette comparaison est boiteuse. Le "pilier" catholique est construit de manière concentrique; la hiérarchie ecclésiastique en est le centre; il se compose d'un solide réseau d'organisations et se caractérise, au niveau des conceptions du monde et de la vie, par une forte unité idéologique. Ses adhérents sont particulièrement nombreux.

On ne retrouve aucune de ces caractéristiques du côté laïque. Là, il n'y a ni unité au point de vue de l'organisation, ni unité idéologique. Le mode d'association humaniste n'a qu'une étroite base de recrutement et il est dominé par des oppositions politiques — et surtout par des antagonismes de partis —.

Le processus historique qui mena à la constitution et au développement de ces "piliers" nous fournit un modèle d'explication de ces différences. Le "pilier" catholique naquit en effet par intégration verticale : la religion catholique et l'Eglise jouant le rôle de ciment, un complexe de structures partielles et distinctes se développa au travers des groupes sociaux. Au cours des XIXe et XXe siècles, des représentants de la grande propriété foncière, de la bourgeoisie et des classes moyennes, des paysans et des ouvriers se retrouvèrent sous ce "pilier" qui joua le rôle d'un instrument de pouvoir politique.

En revanche, le développement de la "communauté" laïque fut dominé, dès le début, par l'antagonisme des classes et il fut toujours déterminé par ce phénomène. Cette "communauté" s'édifia à partir d'un mouvement d'opposition, libéral et bourgeois, contre la position de force de l'Eglise. Dans une phase ultérieure, elle acquit une composante nouvelle, basée sur la classe ouvrière et le socialisme, mais cet apport n'annula jamais les clivages sociaux observables au sein même de cette "communauté". Ce développement particulier eut une influence évidente sur son fonctionnement; il entraîna des divergences idéologiques fondamentales et une prise de position différente par rapport aux partis et à la direction politique. A l'exception de circonstances conflictuelles aiguës, cette situation empêcha le monde laïque de se manifester comme un solide bloc politique.

Els Witte, Scailquinstraat 37, bus 12, 1030 Brussel.